

Subject Area
Economic History

Year: 2022
Vol: 8 Issue: 101
PP: 2818-2830

Arrival
14 July 2022
Published
31 August 2022

Article ID Number
64081

Article Serial Number
26

Doi Number
<http://dx.doi.org/10.29228/sssj.64081>

How to Cite This Article
Dinçer, K. (2022).
“Feshane Fabrikasında
Yabancı ve Gayrimüslim
Tüccarların Faaliyetleri
(1857-1875)” International
Social Sciences Studies
Journal, (e-ISSN:2587-
1587) Vol:8, Issue:101;
pp:2818-2830

Social Sciences Studies Journal
is licensed under a Creative
Commons Attribution-
NonCommercial 4.0
International License.

1. GİRİŞ

Ortaçağ boyunca Doğu-Batı ticareti Ceneviz ve Venedik gibi İtalya Cumhuriyetleri tarafından yapılmıştır. 15. yüzyıl sonlarından itibaren yeni ticari yolların keşfiyle birlikte Akdeniz bölgesinin önemi azalmış ve Portekizliler yeni ticari güzergâhlar üzerinde Doğu-Batı ticaretini üstlenmiştir. Ancak 17. yüzyıl başlarında Portekizlilerin önemi azalmış, İngiltere ve Hollanda Akdeniz ticareti üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Venedik ve Fransız tüccarlarının yanı sıra İngiliz ve Hollanda tüccarlarına da sırasıyla 1580 ve 1612 yıllarında Osmanlı dâhilinde ticaret yapma hakkı (kapitülasyon) tanınmıştır. İngiliz tüccarının Osmanlı’da serbest ticaret yapmasına imkân veren imtiyaz sonrasında, ticari faaliyetler Levant Kumpanyası tarafından yürütülmüştür. 16. yüzyılın ortalarına doğru Akdeniz bölgesinde önemli imtiyazlara sahip olan Fransızlar önemini kaybetmiş ve yerini İngiliz ve özellikle taşımacılıkta avantajlara sahip olan Hollandalılar almaya başlamıştır. 17. yüzyıl sonlarından 1789 Fransız ihtilaline kadar Osmanlı ticaretinde tekrar Fransız tüccarlar önem kazanmıştır. İhtilal sonrasında ise Akdeniz de ticaret, İngiliz tüccarların elinde hâkim güç durumunda kalmıştır. (Kütükoğlu, 1974; Eldem, 2011; Braudel, 2018; Wood, 2013; Cipolla 2021).

18. yüzyılın sonunda İngiltere de gerçekleşen sanayi devrimiyle birlikte fabrikalarda yapılan üretim için hammadde ve pazara ihtiyaç duyulmuştur. Diğer Avrupalı devletler ve Rusya yüksek gümrüklerle korumacı politikalar izlemiştir. Bu durumda Osmanlı devleti İngiltere’nin hammadde ihtiyacının karşılanmasında en önemli çevre ülkelerden birisi olmuştur (Pamuk, 2018). Avrupa’nın ilerleyen dönemde daha fazla hammaddeye ihtiyaç duyması Osmanlı-Avrupa ticari dengelerinde bozulmalar meydana getirmiştir. Nitekim Osmanlı devletinden ihraç olunacak mallar yerli tüccar tarafından iskelelere getirilmekte ve dâhili gümrükleri de bu tüccarlar tarafından ödenmekteydi. Ecnebi tüccar ise yalnızca %3 ihraç gümrüğünü ödemekteydi. Fakat yüzyılın sonlarında Avrupa’da sanayi alanında meydana gelen gelişmelere bağlı hammadde ihtiyacı artmış ve bu durum ecnebi tüccarın Osmanlı dâhili ticaretini

Feshane Fabrikasında Yabancı ve Gayrimüslim Tüccarların Faaliyetleri (1857-1875) ¹

Activities of Foreign and Non-Muslim Traders in The Feshane Factory (1857-1875)

Kübra Dinçer ¹

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul, Türkiye

ÖZET

1838 yılında yabancı devletlerle imzalanan ticaret anlaşmaları, 1853-1856 yılları arasında Rusya ile yapılan Kırım savaşı ve akabinde ilan olunan Islahat fermanı, 1856 yılında imzalanan Paris anlaşması ve 1867 yılında yabancılara Osmanlı toprakları üzerinde emlak edinim hakkının verilmesi gibi gelişmeler Osmanlı imparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. On dokuzuncu yüzyılda makro düzeyde görülen bu gelişmelerin mikro yansımalarını Feshane fabrikası üzerinden göstermeyi amaçlayan çalışma, özellikle yabancı ve gayrimüslim tüccarların faaliyetlerine odaklanmıştır. 1857-1875 arası dönemde fabrikada yabancı ve gayrimüslim tüccarların hammadde, imalat girdisi, makine ve teçhizat tedariki ve son olarak da finansal kaynak sağlama konusunda faal oldukları tespit edilmiştir. Fabrika ile tüccarlar arasındaki bu ilişkiler hukuki belgeler üzerinden örneklendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Feshane, Yabancı Tüccarlar, Gayrimüslim Tüccarlar ve Kontrato Örnekleri.

ABSTRACT

Developments such as the trade agreements signed with foreign states in 1838, the Crimean war with Russia between 1853-1856, the Islahat edict of 1856 and the Paris agreement signed afterwards, and the granting of the right to acquire real estate on Ottoman lands to foreigners in 1867 facilitated the development of economic and commercial relations. The study, which aims to show the micro reflections of these developments, which were seen at the macro level in the nineteenth century, through the Feshane factory, especially focused on the activities of foreign and non-Muslim traders. In the period between 1857 and 1875, it was determined that foreign and non-Muslim merchants were active in the supply of raw materials, manufacturing inputs, machinery and equipment and finally financial support (lending). The relations between the factory and the traders are exemplified through legal documents.

Keywords: Feshane, Foreign Trades, Non-Muslim Traders and Contract Examples.

¹ Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı’nda Kübra Dinçer’in yürüttüğü “Osmanlı’da Fabrikaya Dayalı Sanayileşme Politikalarının Feshane-i Amire Üzerinden İncelenmesi (1833-1920)” başlıklı doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

istismara yol açmıştır. Ecnebi tüccar malı iskeleden almak yerine bizzat üretildiği bölgeden temini yoluna gitmiş ve kârını ziyadeleştirmiştir. Buna karşın, direkt üretim bölgesinden malı yurtdışına aktardığından yerli tüccarın ödediği dâhili gümrükleri ödememiş bu ise, hem hammaddenin büyük ölçüde dışarı çıkmasına yol açmış hem de gümrükler üzerinden devletin gelir kaybına uğramasına neden olmuştur (Kütükoğlu, 1974).

19. yüzyıl öncesi Osmanlı ekonomisi tradisyonalizm, fiskalizm ve iaşecilik gibi temel iktisadi ilkelere bağlı idi. Bu ilkelerden özellikle provizyonizm (iaşecilik) ilkesi, piyasada mal arzını mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını yeğlemekteydi. Öncelikle ilgili kaza, ordu, başkent ve sonrasında diğer yerlerin üretim ihtiyacının karşılanması amaçlanmakta ve şayet imalat fazlası ürün kalır ise yurtdışına ihraç olunmaktaydı. (Genç, 2016). Ancak 18. yüzyıl sonunda Avrupa'daki gelişmeler ve Osmanlı hammadde kurumlarına yabancı tüccarlar tarafından yapılan müdahaleler devletin hammadde ve bazı maddelerin ihracı konusunda daha sıkı tedbirler almasını gerekli kılmıştı. 1805 tarifesi ve 1809 Kal'a-i Sultaniye muahedesiyle Anadolu'da ticaret yapacak yabancı tüccara yerli tüccarın mükellef olduğu vergilerin tümünü ödemesi zorunluluğu getirildi. Bu kısıtlama bir nevi iç ticaret yapabilme hakkı olarak algılanmıştı. Böylece Avrupalı tüccarlar limanların yanı sıra Osmanlı dâhilinde de ticarete başlamışlardı. Ayrıca yabancı tüccarların dışarıdan getirdiği mallar iç bölgelerde bulunan yabancı tüccarlara satılmakta ve böylece yabancı malların ülke içinde alım satım işlemi gerçekleştirilmekteydi. (Kütükoğlu, 1974). Tüm bu gelişmeler ülke içerisinde bazı malların alım satımında yeni usullerin uygulanmasını gerekli kılmıştır. 19. yüzyıl başlarında özellikle ticari değeri yüksek ve dış piyasalarda oldukça fazla talep gören pamuk, yün, ipek, kök boya, mazı, zeytinyağı, gibi maddelerin tedarikinde ruhsat tezkiresi usulü uygulanmıştı. Ancak bu sistemde de tezkire sahibi tüccarın kaçakçılık faaliyetleri göstermiş olması, ticari değeri yüksek ürünlerin alım satımının doğrudan devlet tarafından yapılması inhisarı olan yed-i vahid uygulamasına geçilmesine neden olmuştu. Böylece yabancı ülke tacirlerinin ülke içerisinde afyon, ipek, zahire, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi ticari değeri yüksek tarım ürünlerin ticaretini yapma hakkı engellenmekteydi. (Kala, 2012). Ancak bütün bu kısıtlamalar 1838 yılında Osmanlı ile İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı ticaret anlaşması ile kaldırılmıştır. Bu ticari anlaşma maddesinde yer alan yed-i vahid'in kaldırılması hükmü sonrasında *yabancı tüccar en fazla müsaadeye haiz yerli tüccar durumuna gelmiş ve Osmanlı toprakları yabancı tüccarın hiçbir kısıtlama olmadan serbest bir şekilde ticaret yapabileceği pazar alanını teşkil etmeğe başlamıştır* (Kütükoğlu, 1992).

Balta limanı anlaşması ile yalnızca inhisarlar kaldırılmakla kalmamış aynı zamanda yabancı tacirlere Osmanlı dâhilinde iç ticaret yapabilme serbestisi tanınmıştır. Ayrıca bu anlaşma ile yabancı tüccarın vergi yükümlülükleri de belirlenmiştir. Vergi yükümlülüğü açısından eşya alım satımında İngiliz tüccarı Osmanlı tüccarı ile eşitlenmiştir. İngiliz tüccarları veya bu tüccarlara bağlı diğer devletlerin tüccarları Osmanlı devleti dâhilinde istedikleri yerden istedikleri malı herhangi bir vergi ödemededen alabilecek ve uygun olan bir iskeleye getireceklerdir. İskelede malın kıymeti üzerinden %9 ve ihraç olunmak üzere iskeleden ayrılırken de %3 oranında gümrük vergisi ödeyeceklerdi. Şayet tüccarlar malı direkt iskeleden alıp ticarete konu edecekse bu durumda yalnızca ihracat üzerinden alınan %3 oranında reftiye vergisinden mesul olacaktır. Osmanlı memleketlerine dışarıdan ithal olunacak eşya için ise, malın değeri üzerinden yalnızca %3 gümrük vergisi alınacaktı. Ancak tüccar malı iskelede veya başka şehirde sattığı takdirde %2 oranında bir vergi daha ödemek zorundaydı. (Kurdakul, 1981). İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasından sonra 1839 da Fransa, Sardunya, Lubeck ve Hamburg gibi Hansa devletleri, 1840 yılında İspanya, İsveç ve Norveç, Hollanda, Belçika, Prusya, Saksonya, 1841 de Danimarka, 1843 de Portekiz ile ve son olarak 1846 yılında benzeri ticari anlaşması Rusya ile imzalanmıştır (Kütükoğlu, 1974).

Ticaret anlaşmaları ile yabancı tüccara Osmanlı dâhilinde iç ve dış ticaret yapabilme de önemli ayrıcalıklar tanınmıştır. Özellikle anlaşma maddesinde *Osmanlı dâhilindeki her türlü ticaret ibaresi perakende ticaret yapabilme salahiyeti* olarak anlaşılmış ve böylece yabancılar ülke de içinde esnaf gibi faaliyette bulunmuşlardır. Bu ayrıcalıklardan azınlık tüccarlarda istifade etmiştir. 19. yüzyıl öncesinde imparatorlukta ticaretle uğraşan yabancı tüccarlar ile azınlıklar önemli ilişki ağı içine girmişlerdi. Gayrimüslim tüccarlar bu süreçte bazı yollara da başvurmuştu. Kendilerini yabancı tüccar gibi göstermek için konsolosluklardan elde ettikleri tercümanlık belgelerine dayanarak yabancı tüccarların ticari faaliyetlerdeki ayrıcalıklarından faydalanmak istemişlerdi. III. Selim döneminde mali ve siyasi açıdan olumsuzluklar içeren bu durumun önlemesi için yönetim tarafından Osmanlı tebasısını imtiyazlı hale getiren çalışmalar yapılmıştır. Avrupa tüccarı vasfı kazanan gayrimüslim tüccarlar, 19. yüzyıl ticaretinde yabancı tüccarlardan daha üstün konuma gelmişlerdir (Bağış, 1983). 19. yüzyıl başlarında gayrimüslim tüccarın ticari faaliyetlerdeki tekeli kırılmak için devlet tarafından ayrıcalık tanınan, desteklenen Müslüman bir tüccar sınıfı oluşturulmak istenmişti. Bu amaçla Hayriye tüccarları kurumu hayata geçirilmiştir. Bir süre faaliyet de bulunan Hayriye tüccarlarının 1833 Hünkâr İskelesi ve 1838 Balta Limanı anlaşmaları ile yabancı ve gayrimüslim tüccar karşısında rekabet gücü önemli ölçüde azalmıştır. 1839 Tanzimat fermânı ile önemi iyice azalan Hayriye tüccarlarından istenilen neticeler alınamamıştır (Güripek, 2018). Dolayısıyla 19. yüzyıl Osmanlı ticaretinde müslüman tüccarlardan ziyade gayrimüslim ve yabancı tüccarlar daha etkin olmuştur denilebilir.

1838 yılında Avrupalı devletlerle imzalanan ticaret anlaşmaları neticesinde, yabancı tacirlerin ülke içerisindeki nüfuzu artmış yerli esnaf bu durum karşısında rekabet edemez olmuştur. Anlaşma sonrasında düzenlenen gümrük tarifeleri de Osmanlı devleti aleyhine olmuş ve gümrük gelirlerinde önemli azalmalar meydana gelmiştir. Bu menfi ekonomik gelişmeler üzerine 1853 yılında Kırım harbinin çıkması devletin mali durumunu daha da kötüleştirilmiş ve dış borçlanma süreci başlamıştır (Ortaylı, 1995 ve Kıray, 1995). 1853-1856 arası Osmanlı devleti ile Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya arasında yapılan Kırım savaşının en önemli nedenleri arasında kutsal yerler, Osmanlı dâhilinde yaşayan Hristiyan Ortodoksların koruyuculuğu meselesi ve Rusya'nın Akdeniz'e inme isteği yer almaktaydı. Rusya'nın özellikle bu son hedefinin Avrupalı devletlerin çıkarlarına ters düşmesi nedeniyle, savaşta Osmanlı Devlet'inin yanında yer almışlardır (Akşin, 1992). Kırım savaşı sonrası imzalanan Paris anlaşmasıyla Osmanlı Devleti Avrupa'nın içine daha fazla çekilmiştir (Ateş, 2018 ve Beydilli, 2007). Rusya'nın birtakım siyasi isteklerini Osmanlı ülkesindeki Hristiyan tebaa üzerinden gerçekleştirmeye çalışması gibi spekülâtif hareketleri önlemek için Avrupalı devletlerin de desteğiyle gayrimüslim nüfusa müslüman nüfusla eşit haklar verilmesini temin üzere savaşın hemen akabinde İslahat fermanı ilan olunmuştu. Bu fermanla Avrupalılar ile ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca ferman metninde, Osmanlı tebaası gayrimüslimlere bazı önemli haklar tanınmıştır. Cizye muafiyeti, askeri ve idari görevler de bulunma hakkı, banka açabilme, ülke gelir kaynaklarının işletilmesi fırsatı ve bunun için gerekli sermayenin sağlanması, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için yollar ve kanallar yapılması ve böylece ticari ürün alışverişinin kolaylaştırılması gibi Osmanlı dâhilinde gayrimüslim faaliyetlerini artırmaya yönelik işlemlerde Batının bilgisine ve sermayesine başvurulması gerektiği ıslahat metninde yer almıştır (Gülsoy, 1999). Yabancılar Osmanlı dâhilinde satın alma ya da kiralama şeklinde emlak edinme izni verilmesi de fermanla yer almış olup, tatbikatı ancak 1867 yılında kesinlik kazanmıştır (İnalçık, 2000).

Tüm bu gelişmeler sonrası finans-bankacılık, altyapı yatırımları, madenler ve sanayi kurumları üzerinde gayrimüslim ve yabancıların etkisi önemli ölçüde artmıştır. Nitekim bu çalışmada 1857-1875 arası dönemde bir kamu sanayi kurumu olan Feshane fabrikası üzerinde yoğunlaşan gayrimüslim ve yabancı tüccar faaliyetlerine yer verilerek, makro düzlemdeki gelişmeler mikro açıdan gösterilmeye çalışılacaktır.

2. OSMANLI SANAYİLEŞMESİ İÇİNDE FESHANE FABRİKASININ ÖNEMİ VE HAZİNE-İ HASSA İDARESİ DÖNEMİNDE FESHANE FABRİKASI FAALİYETLERİ (1857-1875)

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı imparatorluğu birçok alanda reform hazırlıkları içerisinde idi. Yeni düzenlemeleri finanse edecek kaynaklar ise yetersizdi. Bu durumda devlet kaynak oluşturmak için iktisadi faaliyetlere bizzat katılım sağlamıştır. Bu dönemde uygulanmaya çalışılan işe politikası için zahire nezareti oluşturulması, ticaretten daha fazla pay almak için Hayriye tüccarları kurumunun kurulması ve sanayi alanında devletin daha fazla desteği ve katılımı için dönemin başında kurulan fabrikaların hepsi aynı amaca hizmet etmektedir. Devletin ekonomideki payını özel kesim aleyhine artırması ve böylece iktisadi kaynakların artı değerlerini kendi lehine çevirmesi esas amacı oluşturmaktadır. Nitekim 1833 yılında Eyüp bölgesinde faaliyete başlayan Feshane fabrikasının esas amacı 1826 yılında kaldırılan Yeniçeri ocağı yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun fes ve yünlü giyim ihtiyacını yerli üretimle karşılamaktır (Güran, 1995 ve Kabadayı, 2008 ve Aşkın, 2020).

Bu amaç üzere ilk olarak Darbhane-i Amire idaresinde faaliyete başlayan Feshane, 1857 yılında Hazine-i Hassa idaresine geçmiştir. Fabrikada ilk dönem fes, çuka ve fanila imalatı gerçekleştirilmiştir. Ürünlerin birim maliyetlerinde önemli avantajlar elde edilmiş ve sermaye dağıtımını sermaye artırımına yönelik alanlara aktarılmıştır. Ürün çeşitlendirme ve enerji politikaları birbirini desteklemiş, imalat kapasitesi önemli ölçüde genişletilmiş ve askeri piyasa haricinde yeni pazar arayışlarına da girilmiştir. 1857-1875 arası dönem ise, fabrika faaliyetlerinin büyük ölçüde ulusal ve uluslararası gelişmelerden etkilendiği bir dönemdir. Nitekim Kırım savaşı (1853-1856) sonrası devletin mali açıdan yaşadığı sıkıntılı durumun bertarafı için uygulamış olduğu para ve maliye politikalarının etkisi fabrika üzerinde hissedilmiştir. Kavaim-i nakdiye tedavülü, vilayet emvallerinin havalesi ve dış mali kaynaklardan borçlanması uygulanan politikalarından bazılarıdır. Bu dönem fabrika bir önceki döneme nazaran daha geniş bir ürün yelpazesine sahip olmuştur. Fes, çuka, fanila imalatının yanı sıra kalıçe, seccade, ihram, apolet, kordon, şerit, boyun bağı, battaniye gibi birçok ürün imal olunmuştur. Zikrolunan ürünlerin imalatı için gerekli olan hammadde, ara girdi ve teknik malzemenin büyük ölçüde tüccarlar tarafından tedarik olduğu belirlenmiştir. Çalışma da 1857-1875 arası dönemde fabrikada hammadde, ara malzeme, makine ve teknik teçhizat ve finansal kaynak sağlama konusunda aktif olan tüccar faaliyetleri incelenmiştir.

3. HAMMADDE (YAPAĞI) TEDARİKİNDE TÜCCARLARIN FAALİYETLERİ

Feshane fabrikası kuruluş döneminde öncelikli olarak yerli yapağı kullanmıştır. Ancak yerli koyunlardan hâsıl olan yapağılar fabrika imalatı için istenilen neticeleri vermemiştir. Bunun üzerine iki farklı yol izlenmiştir. Birinci yol,

kaliteli ürün imalatı için yurtdışından İspanya koyunların yapağısı satın alınmıştır. İkinci yol ise, fabrikanın yapağı tedarikinde maliyet avantajı sağlamak üzere İspanya koyun yapağısı yerine Hocabey'den bizzat İspanya koyunlarını ülkeye getirilme politikasıdır (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), HAT. 317/18671). Fabrikanın yerli koyunlar yerine İspanya koyunlarını tercih etmesinin nedeni, koyunların özelliklerinden kaynaklanmıştır. İspanya koyunları yerli koyunlara göre hem büyüklük hem de ağırlık olarak fazladır. İthal koyunların karın altı bacakları ve yüz kısmında da oldukça fazla yün bulunması yerli koyunlara göre daha fazla hâsıla ortaya çıkarmaktaydı. Bu hasılanın nitelik açısından da yerli koyunyünlerine göre daha ince ve elastik oluşu kaliteli dokumalar üretimine önemli katkı sağlamaktaydı (Odabaşı, 2013).

Feshane fabrikası için Hocabey'den getirilen İspanya koyunları Hayrabolu ve Selanik taraflarında kışlaklara yerleştirilmişti. Burada bazı özel şahıslar tarafından idare olunan koyunlar, 1840 sonrası Feshane'ye bağlı ağnam-ı şahane müdürlüğü üzerinden idare olunmaya başlamıştır. Fabrikaya devri esnasında 1681 baş İspanya, 489 baş İştıp, Kumanova ve Karabaş cinsi gibi yerli Rumeli koyun mevcudu bulunmaktaydı (COA, HH.d. 18325). 1841 yılının sonuna doğru yerli kıvırcık cinsi koyunlar satın alınarak İspanya koyunları ile melezleme çalışmaları başlamıştır. Rumeli bölgesinde ağnam müdürlüğünün faaliyetleri yaklaşık 1866 yılına kadar devam etmiş ve bu kurum tarafından idare olunan İspanya ve melez cinsi ağnamın yapağıları düzenli bir biçimde fabrikaya ulaştırılmıştır (COA, HH.d. 20928, 23544, 20927, 21321, 18209, 18318, 12109, 21410, 21412, 21767, 15073, 37,36, 21766, 21765, 15692, 21430, 22512, 21451, 21529, 43, 59). Ancak bu dönemde Balkanlarda yaşanan milliyetçilik (ulusçuluk) akımları ve toprak kayıpları bu bölge ile İstanbul arasındaki ticari alışverişin aksamasına neden olmuştur. 1857 yılında idaresi hazine-i hassa-i şahaneye geçen fabrika, 1875 yılına kadar bu idare altında faaliyetlerini sürdürmüştür. Yeni dönemde fabrikanın uyguladığı en önemli politikalarından biri ürün çeşitlendirme olmuştur. İlk dönemde fabrikada fes, çuka ve fanila gibi ürünler imal olunurken, yeni dönemde bu ürünlerin yanı sıra boyun bağı, askeri kilimi, kaliçe, esb örtüsü, elvan halı, apolet, kordon, gaytan, kolet, sargılık, seccade, ekli keçe ve ihram gibi ürünler de üretilmiştir. (COA, HH.d. 22018, 22021, 22025). Bu dönemde dış ve iç nedenlerden dolayı hammaddeye önceki dönemden daha fazla ihtiyaç duyan fabrika, 1857-1875 arasında gerekli yapağıyı özellikle yabancı ve gayrimüslim tüccarlar aracılığıyla tedarik etmiştir. Tablo 1 de Feshane fabrikası için yapağı tedarik eden tüccarlar ve faaliyetleri detaylı bir şekilde verilmiştir.

Tablo 1: 1857-1875 arası Feshane fabrikasına hammadde tedarik eden tüccarlar

Tedarikçi Tüccar	Yapağı türü	Yapağı miktarı	Birim fiyatı
Tüccar Kamondo	-	40000 kıyye	11 kuruş
Hoca Bedrosi Kapucıyan	Emperyal cinsi İspanya	3900 kilogram	10,5 kuruş
Cevahir oğlu Ağbazar	Karahisar	25000 okka	25 kuruş
Amerikalı Tüccar Azaryan	Anadolu	25000 okka	18,5 kuruş
Kirkoraki	Eskişehir	50000 vukiyye	7 kuruş
Tüccar İstavrakı	Tathir kaba	14420 kıyye	17 kuruş
Tüccar İzak Topuzyan	Tathir İspanya	15000 kıyye	40,5 kuruş
Kapamacı oğlu Avanis	Tathir İspanya ve Kirli Edirne	5000 ve 50000 kıyye	16,5 kuruş
Tüccar Baruh ve Boda	Tathir ve kirli İspanya	75000 kıyye	18 kuruş
Tüccar Yovanço	Kirli Edirne	110000 vukiyye	12,5 kuruş
Tüccar Tapşılı	Kirli Edirne	60000 vukiyye	12 kuruş
İngiltere Tüccarı	Kirli İspanya	10000 kıyye	14 kuruş
Tüccar İskiliç	Kasapbaşı	-	-
Petro oğlu Kirço	-	60065 kıyye	-
Tüccar Baruh	İspanya	40000 kıyye	-
Edirne tüccarı Tlaşniko	Edirne	50000 kıyye	13 kuruş
Tüccar Maryano	Tathir ince Moskov	19000 kilogram	26 kuruş
Tüccar Dimitraki	Kirli Dobruca	100000 kilogram	7 kuruş
Tüccar Kohen	Tathir ince Moskov	39000 kilogram	26 kuruş
Tüccar Todoroki	Kasapbaşı	96000 kilogram	7,5 kuruş
Tüccar Niko	Kirli Dobruca	10000 kıyye	12 kuruş

Kaynak: COA, HH.d., 387, 409; HH.FSH., 2/3, 7/46, 12/11.

Tablo da görüldüğü üzere, 1857-1875 arası dönemde tedarikçi tüccarlar tarafından oldukça farklı türde yapağı fabrikaya ulaştırılmıştır. Bunlar içerisinde Tüccar İzak Topuzyan dan alınan İspanya yapağısı birim fiyatı 40,5 kuruşla en yüksek, Tüccar Kirkoraki ve Tüccar Dimitraki den sırasıyla alınan Eskişehir ve Dobruca yapağıları ise 7 kuruşla en düşük birim fiyata sahip yapağıları teşkil etmiştir. Tüccarlardan alınacak yapağıların birim fiyatları fabrika meclisinde uygulanan *münakasa (açık eksiltme) yöntemi* ile belirlenmekteydi. Bu yöntemle en düşük birim fiyattan yapağı tedarik edecek tüccara iş ihale olunmaktaydı. 1857 öncesi ağnam müdürlüğü tarafından idare olunan İspanya cinsi ağnam yapağısı ve melez cinsi ağnam yapağısı fabrikaya gönderilmekteydi. Ağnam sayısının yapağı birim fiyatlarını belirlediği bu iki cins yapağıdan, İspanya cinsi yapağı birim fiyatları daha yüksek olmakla birlikte melez cinsi ağnam yapağısı birim fiyatlarında da tüccarlar

tarafından tedarik olunan birim fiyatlar kadar avantaj sağlanamamıştır. 1855 yılına kadar melez ağnam yapağı tasfiye olunmuş ve bu tarihten 1864 yılına kadar müdürlük üzerinden fabrikaya yalnızca İspanya yapağı gönderilmiştir. Gönderilen yapağının birim fiyat aralığı ise 27-35 kuruş bandında seyretmiştir (COA, HH.d. 36, 37, 59, 15073, 18325, 23544, 21321, 18209, 12109, 20928, 21410, 21412, 21430, 21766, 43). Bu açıdan değerlendirildiğinde, tüccarlar tarafından fabrikaya oldukça farklı türlerde ve daha düşük birim fiyatlarla yapağı tedarik olunmuştur. 1857-1875 arası yabancı ve gayrimüslim tüccarların yanı sıra müslüman tüccarlar ve devlet çiftliklerinden de fabrikaya yapağı gönderilmiştir. Ancak bu dönemde gönderilen yapağı miktarları üzerinden bir analiz yapıldığında, fabrikaya yapağı temin eden kurumlar içerisinde en yüksek pay %99 ile yabancı-gayrimüslim tüccarlara aittir. Geri kalan %1'lik kısım ise yerli tüccar, devlet çiftlikleri ve ağnam-ı şahane müdürlüğü payını göstermektedir (COA, HH.d. 387, 409; HH.FSH. 7/46; HH.FSH. 12/11). Fabrika yönetimi, tüccarlar ile yalnızca imalat için gerekli olan yapağı alımına yönelik anlaşma yapmamışlardır. Fabrikanın yapağı anbarlarında biriken ve imalat için elverişli olmayan yapağın satılması içinde mukavele yapılmıştır. Nitekim 1869-70 yıllarında fabrikanın uzun müddetten beri aldığı Eskişehir ve Edine yapağının imalata uygun olanları kullanılmış ancak uygun olmayan kaba cinsleri anbarlarda birikmiştir. Stokta bulunan yaklaşık doksan bin kıyye yapağıyı, fabrika yönetimi tarafından üç ay içinde tasfiye olunması şartıyla fiyatı beş kuruştan Tüccar İstavrakî'ye ihale olunmuştur (COA, HH.FSH. 8/420).

4. İMALAT GİRDİLERİ TEDARİKİNDE TÜCCARLARIN FAALİYETLERİ

Feshane fabrikası için 1857 öncesi dönemde imalat malzemelerinin tedarik mahalleri hakkında çok net bilgilere ulaşılamamaktadır. Bu konu ile ilgili veriler fabrika malzemelerinden sabunun Tunus'tan alındığı ve sonrasında ise daha uygun fiyatlarla Ayvacıkta sabun ticareti ile uğraşan tüccarlardan tedarik olunduğu şeklindedir. (COA, HH.d. 15183, 32811, 14068). İmalatta kullanılan boya maddelerinden pernakoki Drama, Zihne, Kavala, Çağlayık, Yanya ve Delvine den (COA, TS.MA.e. 1320/83; C.İKTS. 37/1831) kökboyası ise, Akdeniz havzası ve Batı Anadolu bölgesinde özellikle İzmir den fabrikaya gönderilmiştir (COA, HH. THR. 1228/40). 1849-50 yılında fabrika imalatı için gerekli malzemeler Avrupa dan satın alınmıştır. Avrupa dan satın alınan malzemeler arasında yapağı, kırmızı, şardon, tortu, lekday, kırım tırtır, kalay, tuz ruhu, revgan-ı zaç, beyaz putaz ve maden kömürü yer almaktadır (COA, HH.d. 18317). 1857-1875 arası dönemde ise, fabrika malzemelerinin temininde yabancı-gayrimüslim tüccarların aktif olduğu tespit olunmuştur. Tablo 2 de fabrika da kullanılan imalat girdileri ve tedarikçi tüccarların isimleri verilmiştir.

Tablo 2: 1857-1875 arası Feshane fabrikasına imalat girdileri tedarik eden tüccarlar

Tedarikçi Tüccar	Fabrika imalat girdileri
Mahmutpaşa'da ikamet eden Tüccar Mişon	Kırım tırtır
Kağıtçı oğlu Haim	Kırım tırtır, kalay, kırmızı boyası
Tüccar Löy	Kunduracı ipliği
Tüccar Yorgaki	Kendir ipliği, rişte-i penbe
Tüccar Azaryan	Fransız gavsalesi tokmak kayışı, kırmızı, kalay, lekday
Tüccar Dimitraki	Fes şardonu, Fransız gavsalesi, Tunus sabunu, merzifon, tokmak kayışı
Kapuciyanzade Petroki	Revgan-ı çerviş, rişte-i penbe, kalay, beyaz putaz,
Yunanlı tüccar Vasyel, Tüccar Panayot ve Tüccar Esbelaki	Revgan-ı zeyt
Kapuciyan Hoca Bedrosi	Kırmızı, kökboyası, şap, tuz ruhu, al ve sarı bakkam, kırım tırtır, fes şardonu
Tüccar Boyacı Aleks ve İngiliz Tüccar Todori ve Tüccar Zarifi	Maden kömürü
Tüccar Catek Hakafyan	Ereğli mahsulü maden kömürü
Tüccar Curciyan	İngiliz kömürü
Tüccar Anton	İbrişim
Tüccar Tizabçı oğlu Hoca Avram	Lekday, kırım tırtır, kalay, tuz ruhu, don yağı, civid
Tüccar Aleksan, Simon, İstavrakî, Fındıklızade Bedrosi	Maden kömürü, kalay, mangal kömürü, don yağı, Fransız gavsalesi, kırmızı telatin, Tunus sabunu, göz taşı, tortu, cividcık, kükürt, mor bakkam, şap.

Kaynak: COA, HH.d. 41, 43, 47, 409, 519; HH.FSH. 2/1, 2/17, 4/192, 12/8; HH.THR. 1228/129.

1857-1875 arası dönemde fabrikanın imalat girdi ihtiyacı yabancı ve gayrimüslim tüccarların yanı sıra yerli tüccarlar, fabrika-i hümayunlar ve Osmanlı dâhilindeki bazı bölgelerden de karşılanmıştır. Ancak yapağı tedarikinde olduğu gibi imalat girdilerinde de kayıtların yoğunluğu üzerinden en önemli aktörlerin yabancı-gayrimüslim tüccarlar olduğu görülmektedir.

5. YURTDIŞINDAN MAKİNE VE TEÇHİZAT TEDARİKİNDE TÜCCAR FAALİYETLERİ

Feshane'nin ilk kuruluş yıllarına ait teknik alet ve edevat ihtiyacı yurtiçi imkânlarla karşılanmış ve böylece fabrika faaliyete geçmiştir. 1805-1832 arası dönemde faaliyette bulunan Beykoz kâğıt fabrikası 1832 yılında kapanmıştır

(Ersoy, 2001). Bu fabrikada bulunan bazı teknik eşya yeniden düzenlenerek Feshane fabrikasında kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Yine aynı şekilde Cebhane de bulunan kazanlar boyama işlemlerinde kullanılması için fabrikaya verilmiştir (COA, C.İKTS. 10/488). Fabrikanın kuruluş döneminde geleneksel üretim metodları ve bu yöntemlere uygun teknoloji kullanılmıştır. Yapağının ipliğe dönüştürülmesi insan gücüne dayalı çıkırıklarla yapılmıştır. 1840 sonrasında ise, fabrika da emek maliyetinden tasarruf sağlayıcı daha sermaye yoğun imalat sürecine geçilmeye başlanmıştır. 1841 yılında çıkırıkla iplik imalatı, yerini çarhlara bırakmıştır. Çarhlarla imalat daha yüksek enerji gücünü gerekli kıldığından dolayı 1842 yılında çarhların beygirlerle çalıştırılması bırakılmış ve inorganik enerji gücü olan buhar kazanlarına geçilmiştir (COA, HH.d. 22133; HAT. 1229/47954). Nitekim fabrika üretim sisteminde teknik gelişmeler inorganik enerji gücünün kullanımını gerekli kılmaktadır (Cipolla, 2015). Feshane fabrikasında geleneksel teknolojiden modern teknolojiye geçişin yanı sıra 1843 yılında faaliyete başlayan Feshane yan sanayisi olan çuka fabrikası için de makine ve teçhizata gerek duyulmuştur. 1840-1853 arası fes ve çuka fabrikası için gerekli tüm teknik ihtiyaçlar İngiltere, Fransa, Saksonya ve Belçika gibi Avrupa ülkelerinden karşılanmıştır (COA, HH.d. 14512, 17859, 18317, 14520, 12319, 18329, 21320, 18211; D.DRB.İ. 8/30). Fes ve çuka fabrikası için ithal olunacak teknik aksam çoğunlukla fabrikada teknik işlerden sorumlu fabrikatörler tarafından sağlanmıştır. Hazine-i hassa idaresine geçişle birlikte bu sürede devlet hazinelerinin de mali açıdan sıkıntılı olması nedeniyle hem fes hem de çuka fabrikası teknolojisi tüccara ihale olunmaya başlamıştır. Nitekim aşağıdaki tabloda tedarikçi tüccarlar ve fabrika için alınan makine ve teçhizatın içeriği verilmiştir.

Tablo 3: 1857-1875 arası Feshane fabrikasına makina ve alet tedarik eden tüccarlar

Tedarikçi Tüccar	Fabrika için alınan makine ve teçhizatın içeriği
Tüccar Topuzyan İzak	6 aded asaba çarhu yedek iğnesi, 6 aded beyaz perdaht için mikras çarhu, 1 aded fes ve dinkleri için yirmi beş bargir kuvvetinde makina, 1 aded kazgan, 8 aded çuka dokuma destgahı, 7 aded tutkal ve masura destgahı, 200 aded çuka dokuma destgahları için alet, 100 aded yedek olmak üzere çuka destgahı tarağı, 400 aded mekik tokmağı, 20000 aded vargil ağaç masurası, 200 aded el tarağı, 2 aded çuka vargil, 160 aded tarak çarhları için halka, 2 adet kart takımı, 1 aded fitil açmak için eflaşör tabir olunur çarh
Tüccar Dimitraki	3 aded kart makinası, kartları temizlemek ve bilemek ve icab eden tamiratları yapmak için birkaç aded makine, çuka mikraslarının yedek silindirleri, koğuşlarda yedek olmak üzere mekik ve tokmak, mil ve asma yatak, fes asabası örme çarhu, tarak çarhlarının kartlarına yedek olmak üzere telden gavsale üzere masnu kartlar, önceden Avrupa'dan satın alınan ve yerlerine konulan fes ve çuka kart taraklarının silindiri çam ağacından olduğundan bu silindirlerin değiştirilmesi için alınan timur silindirler
Tüccar Azaryan	(Yalnızca fabrika için 12000 Frank değerinde makine alındığı bilgisi mevcuttur).
Tüccar Kapamacı oğlu	Tel tarak, silindir ve diğer teknik bazı aletler

Kaynak: COA. HH.d. 41, 47.

1859 yılında fabrika için gerekli alet ve edevatın Tüccar Azaryan tarafından Avrupa'dan temini için hazine-i hassa ile Tüccar Azaryan arasında kontrato yapılmıştır. Tüccar tarafından getirilecek 12000 frank değerindeki aletlerin bahasının bir kısmı fabrika sandığından peşin olarak geri kalan kısmı ise eşyanın fabrikaya teslim olunması halinde ödenecekti. 1869 yılında Topuzyan İzak aracılığıyla Avrupa'dan fes imalatına yönelik 12550 kuruş ve çuka imalatına yönelik de 177075 kuruş değerinde makine ve teçhizat alınmıştır. 1871 yılında da tedarikçi tüccar Dimitraki tarafından Marsilya'dan 49000 frank değerinde malzeme satın alınmıştır. Tüccarların yanı sıra Avrupa bankaları ve kumpanyaları vasıtasıyla da makine ve teçhizat getirilmiştir. Feshane fabrikası için makine tedarikinde yetkili kurumlardan biri Fransız Comptoir d'Escompte Bankası (Çapar, 2019) ve diğeri ise Kirkor Bilezikçi Kumpanyası idi. Bu kumpanya tarafından alınan makina bedelleri için fabrikanın dairelerdeki alacakları karşılık tutulmuştur (COA, MB.İ. 21/107). Teknik alet ve edevat için peşin verilmesi gereken kısmın, fabrika tarafından ödenememesi tüccarlarla yapılan sözleşmeleri askıda bırakmıştır. Fabrikada kaliteli iplik imali için gereken tel tarak ve silindirler gibi teknik aletin Avrupa'dan tedarik olunması tüccar Kapamacı oğluna sipariş olunmuş, ancak aletlerin bahası ödenmediğinden fabrikaya intikal etmemiştir (COA, HH.FSH. 9/135).

6. FİNANSAL KAYNAK SAĞLAMA KONUSUNDA TÜCCARLARIN FABRİKA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

1857-1875 arası makro düzeyde devlet için borçlanma dönemidir (Yılmaz, 2011).1853 yılında Kırım savaşı ile başlayan borçlanma süreci ilerleyen dönemde daha da yoğunlaşmış ve hazinelerdeki kaynakların önemli bir kısmı borç ödemelerine aktarılmıştır. Hatta kaynaklar yetersiz kalmış ve borçların borçla ödenmesi gibi sarmal durum ortaya çıkmıştır. Bunun mikro yansımaları bu dönemde faaliyette bulunan Feshane fabrikası üzerinde net bir şekilde görülmektedir. Tablo 4 de, 1857-1875 arası fabrika giderleri için finansal destek sağlayan tedarikçi tüccarlar gösterilmiştir.

Tablo 4: 1857-1875 arası Feshane fabrikası giderleri için borçlanılan tüccarlar

Tedarikçi Tüccar	Borç miktarı
Tüccar Baltacı Manolaki	12226 Kese ² (Teknoloji finansmanı için)
Hoca Bedrosi	30000 kese (Fabrika masraflarına sarf olunmak için)
Tüccar Mösyö Zarifi	5000 kese (Fabrika masrafları için)
Tüccar Aristidi	3765862 kuruş (Fabrika faaliyetleri için)
Tüccar Kapamacı Ohannes	13000 kuruş (Fabrika binası ve teknik giderler için)
Tüccar Nikola Kondori	13000 kese (Fabrikanın tüccardan aldığı borçların tasfiyesi için alınan borç)

Kaynak: COA. HH.FSH. 2/37; MB.İ. 14/70; HH.d. 41, 47.

Tabloda da görüldüğü üzere, Avrupa dan peşin fiyat ile alınması gereken teçhizat için tüccarlardan borçlanılmıştır. Bunun nedeni bu dönemde fabrikanın öz kaynaklarıyla alım gücünün olmaması, teknoloji ve diğer harcamaların hazine-i hassa ve diğer hazinelerden karşılanmasını gerektirmiştir (COA, HH.İ. 46/4). Ancak hazinelerde fabrikanın teknoloji finansmanında yeterli olamamıştır. Hazine-i hassa tüccarlardan borçlanarak fabrika için kaynak oluşturmaya çalışmıştır. Nitekim Baltacı Manolakiden bu sebepten dolayı 12226 kese kadar borç alınmıştır. Fabrikanın çeşitli masraflarına sarf olunmak için Meskûkât-ı şahane sandikkârı Hoca Bedrosi ve Tüccar Zarifi ile de toplamda 35000 kese tutarında borç sözleşmesi imzalanmıştır. 1868-1869 yılında fabrika binası ve teknik giderler için Tüccar Kapamacı Ohannes'e 13000 kuruş borçlanılmıştır. Feshane yan sanayisi olan çuka fabrikası giderleri içinde Mösyö Aristidi den 3765862 kuruş kadar borç alınmıştır. Fabrika giderleri için tüccarlardan sağlanan finansal destek sürecindeki sıkıntı, borç geri ödemelerinin zamanında yapılamaması ve borç faizlerinin yüksek meblağlara ulaşması olmuştur. Ve daha vahimi, tüccarlara olan borçların karşılanması için başka tüccarlardan borçlanma yoluna gidilmesi olmuştur. Fabrika idaresinin 1876 yılında Harbiye Nezaretine devri sırasındaki en önemli problem de, amele ve tüccar alacaklarını içeren *devr-i düyun* şeklinde tespit olunmuştur (COA, HH.THR. 1228/131).

7. FABRİKA YÖNETİMİ İLE YABANCI VE GAYRİMÜSLİM TÜCCARLAR ARASINDA İMZALANAN KONTRATOLARDA TARAFLARIN SORUMLULUKLARI

1857-1875 arası Feshane hammadde, imalat girdisi, makine ve teçhizat tedarikinde toptan merkezlerle direkt bir ilişki içerisinde bulunmak yerine, bu süreci tedarikçi tüccarlar aracılığıyla yürütmüştür. Tedarikçi tüccarlar arasında müslüman tüccarlar da olmakla beraber çoğunlukla gayrimüslim ve yabancı tüccarların aktif oldukları görülmektedir. Örneğin İngiltere merkezli kömür kumpanyalarına bağlı İstanbul'da açılan bayilikler üzerinden tüccarlar kömür ticaretini yürütmekteydi. Fabrika makinalarının çalışabilmesi için gerekli olan maden kömürü de bu merkezlerden karşılanmaktaydı. Ereğli kömür madenlerinden de tüccarlar tarafından fabrikaya kömür intikal olmaktadır. Gerek yerli ve gerek yabancı toptan merkezlerden ürünler tedarikçi tüccarlar tarafından fabrikaya getirilmekteydi (COA, HH.FSH. 2/463). Ancak kayıtlar üzerinde tüccarlar tarafından tedarik olunan malzemelerin hangi toptan merkezlerden alındığına dair netlik maden kömüründe olduğu kadar açık değildir. Fabrika imalatı için gerekli olan tizab, tuz ruhu, tutkal ve revgan-ı zaç gibi maddelerin ticareti Mısır çarşısında bulunan tüccar Salih Efendi tarafından yapılmaktaydı. Bu maddelerin Salih Efendi tarafından fabrika anbarına teslim edildiği bilgilerine kayıta yer verilmesine rağmen, toptan mahalleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (COA, HH.FSH. 2/22). Bazı eşyaların toptan mahalline dair kayıtlara nadir de olsa rastlanılmıştır. Fabrika imalatı için gerekli tutkalın üretim bölgesi kayıtlarda Bulgaristan Kazanlık olarak geçmektedir. Bu bölgede üretilen tutkalın ticareti Yanbolulu Yasef ve Yako namlı tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. 1857 yılında fabrika-i hümayunlara hariçten gelen ve mamulattan taşraya gönderilen tüm eşyadan gümrük resmi talep olunmaması kaidesine, Bulgaristan Varna gümrüğüne bağlı Ahyolu Burgaz gümrüğünden geçerek İstanbul'a ulaştırılan tutkal üzerinden gümrük vergisi alınmadan fabrika anbarına teslim olunmuştur (COA, HH.FSH. 2/530). Fabrika da kullanılan yapağının toptan pazarları yapağı ismi şeklinde evraklarda geçmektedir. Dobruca yapağısı, Edirne yapağısı, Eskişehir yapağısı, Selanik yapağısı gibi. Fabrikanın tüccar Niko ile yapmış olduğu taahhüd gereğince Selanikli üreticilerden, Niko bazergan tarafından alınan yapağı vapura yüklenerek tüccarın çalışanları vasıtasıyla fabrikaya ulaştırılmaktaydı (COA, HH.FSH. 4/99).

Fabrika yönetimi ile yabancı ve gayrimüslim tüccarlar arasında imzalanan kontratolarda tarafların sorumlulukları genel ve özel hükümler şeklinde belirlenmekteydi. Sanayi kurumu için gerekli olan yapağı ve diğer levazimat tüccarlar arasında *münakasa yöntemi* ile belgelerde açık eksiltme olarak da geçen yani talep olunan eşyayı en düşük birim fiyattan veren tüccara ihale olunmaktaydı. Ayrıca sanayi kurumlarında imalatın kalitesini korumak amacıyla tüccarlardan alınan yapağının belli oranlarda zayıfatı olacağı bunun dışındaki yapağının istenilen niteliklere yani numunesine uygun olması gerektiği önemle vurgulanmıştır. Nitekim Tlaşniyoz dan alınan yapağının bir kısmı numunesine uygun olmadığı için geri iade olunmuştur. Aynı şekilde tüccar Kostaki den alınan toplam 2277 kıyye revgan-ı zeyt'in 134 kıyyesi numunesine uygun olmadığı için geri verilmiştir (COA, HH.FSH. 4/231). Tüccarların

² 1 Kese-i Rumi =500 kuruşa veyahut 1 Kese-i Rumi= 50000 akçeye karşılık gelmektedir.

üzerinde durdukları genel husus ise, fabrikaya verdikleri eşya bedellerinin ne şekilde ve ne kadar sürede finanse olunacağı idi. Tüccarlardan alınan eşya bedellerinin finansmanına dair kaide; taşra gelirlerinin havalesi, hazine-i hassadan ifası ve fabrika alacakların karşılık tutulması şeklinde belirlenmiştir. 1863 yılında fabrikaya alınan 100000 kuruşluk yapağı bahası Tırnova mal sandığından ödenmiştir (COA, HH.FSH. 7/2). Yine bu dönemde gerek ağnam müdürlüğü ve gerek tüccarlar aracılığı ile sağlanan yapağı bedeli hazinelerdeki alacaklar karşılık gösterilerek Filibe, Tekfurdağı, Edirne, Ruscuk, Saruhan sancağı, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı şarki ve Tuna gibi vilayetlerin mal sandıklarından ödenmiştir.

1860 Martından itibaren fabrika adına eşya alımında görevli olan fabrika-i hümayunlar meclisi ile tüccarlar arasındaki eşya ticareti belirlenen genel hükümlerin yanı sıra birtakım özel hükümleri de içermekteydi. Örneğin, fabrikanın Esbelaki tüccardan fes ve çuka yapağısı ve çarh makinelerinin tilasına sarf edilmek üzere alacağı revgan-ı zeyt için yapılan sözleşme de, fabrikanın tedarikçi tüccardan alacağı eşyayı ne kadar sürede alacağı, tüccarın numuneye uygun eşyayı fabrika anbarına teslim edeceği ve ilgili eşya bedelinin fabrikanın hazine-i hassa-i şahane sandığında bulunan akçesinden tüccara verileceği şeklinde tüm detaylar belirlenmiştir (COA, HH.FSH. 2/92). Fabrika için ana hammadde olan yapağı alımında tüccar Mösyö Kamondo ile fabrika-i hümayunlar meclisi arasında mukavele olunan sözleşmede her iki tarafın hak ve sorumlulukları; tüccardan alınacak yapağının niteliği (numunesine uygun yanı ıslak ve kireçli olmaması) birim fiyatı ve her ay fabrika anbarına tüccar tarafından ne kadar yapağı teslim edilmesi gerektiği ve yapağının anbara teslimi sonrası bedelinin fabrika tarafından ödeneceği şeklinde belirlenmiştir.

Fabrika imalatı için Hoca Bedrosi Kapuciyani namı tüccarla 3900 kilogram Emperyal cinsi İspanya yapağısı için sözleşme yapılmıştır. Bu sözleşme şartlarının içeriğinde yapağının Emperyal cinsi İspanya yapağısı olacağı, Avrupa'dan alınması durumunda birim fiyatının 10,5 kuruş franktan toplam 3900 kilogram yapağı alınacağı, tüccara verilecek komisyon oranı, toplam yapağı ödemesinin yarısının peşin diğer kalan değerinin taksitler şeklinde olacağı ve Avrupa'dan İstanbul'a masraf ödemelerinin hazine-i hassa-i şahaneye ait olduğu şeklinde tüm detaylar mevcuttur (COA, HH.FSH. 2/17). Benzer şekilde tüccar Cevahir oğlu Ağbazar dan alınan 25000 okka Karahisar yapağısı ve Amerikalı tüccar Azaryan dan alınan 25000 okka Anadolu yapağısı içinde fabrika meclisi ile her iki tüccar arasında düzenlenen sözleşmede; yapağının ne kadar sürede teslim olunacağı, yapağı bedelinin ne kadar sürede hangi kaynaklarla finanse olunacağı yapağının zamanında fabrikaya ulaşmaması halinde zararın tüccardan karşılanacağı ve yapağının mutlaka numunesine mutabık olması gerektiği belirtilmiştir (COA, HH.FSH. 2/34). Tüccar Kirkoraki den tedarik olunacak Eskişehir yapağısı için sözleşme metninde; yapağın birim fiyatı, yapağının resm-i gümrüğünün sanayi kurumuna diğer mavnaya ve navlunun tüccara ait olduğu ve son olarak da yapağının bozukluk payının %10 kadar olabileceği şeklinde şartlar yer almaktadır.

1857-1875 arası dönemde Feshane fabrikası faaliyet karlarının büyük bir kısmı önceki dönem borçların tasfiyesine aktarıldığından fabrikaya bağlı tamamlayıcı ve yan sanayi kurumlarının harcamaları ve imalat için gerekli hammadde ve levazimat giderleri Amasya, Selanik, Kütahya sancağı, İzmir Saruhan sancağı Filibe Edirne ve Köstendil sancağı gibi vilayet gelirlerinden karşılanmıştır (COA, HH.FSH. 5/9; HH.d. 47). 1859 yılı için tüccardan alınan yüz elli bin kuruş olan yapağı bedelinin elli bin kuruşu Kastamonu sancağı emvalinin 1859 yılı gelirlerinden, geri kalan yüz bin kuruşu ise 1860 yılı gelirlerinden karşılanmıştır (COA, HH.FSH. 2/469). Hazine-i hassa nezaret-i celilesine yazılan tezkere kaydında, Tüccar Azaryan dan alınan yapağı taksitinin Hüdavendigâr ve Kocaeli sancakları gelirlerinden karşılanması talebinin pek uygun olmadığı belirtilmiştir. Bu sancakların gelirlerinin başka giderlere bağlı olmasından dolayı taksitin Amasya ve Ordu sancakları mallarından karşılanmasının daha uygun olacağı ifade olunmuştur (COA, HH.FSH. 2/512).

Fabrika da yapağı tedarikinin yanı sıra gerekli olan makine, alet ve edevat da tüccarlarla imzalanan mukavelelere bağlı olarak tedarik olunmaktaydı. Fabrika için gerekli olan on üç adet kartın İngiltere'den satın alınmasında tedarikçi tüccar Filibs ile yapılan mukavelelerin içeriği; İngiltere'den alınacak eşyanın nakliye masrafı ve bu süreçteki diğer tüm masrafların tüccar tarafından karşılanması, eşyanın fabrikaya teslimi için iki ay kadar bir müddet verildiği, eşya bedelinin bir miktarının peşin ve geri kalan meblağın ise eşyanın fabrikaya tesliminde verilmesi şeklindedir (COA, HH.FSH. 2/92). Fabrika-i hümayunlar meclisi ile Cevahirci oğlu Ağbazar arasında akd olunan üç maddelik kontrato da fabrikaların hazine-i hassa-i şahaneye olan borçlarının tahsis olunması üzere fabrika-i hümayunlar namına Ağbazardan 1200 kese evrak-ı nakdiye olarak borç alınmış ve hazine-i hassa-i şahaneye teslim olunmuştur. Bu anapara ile beraber faizi de hesap olunarak fabrika-i hümayunların Nizamiye hazinesinde olan alacak sergilerinden mahsup olunması senet kaydında şerh olunmuştur (COA, HH.FSH. 2/93).

Fabrika yönetimi ile tüccarlar arasında akd olunan mukavelelere uyulmaması halinde taraflar için birtakım yaptırımlar ve ikame uygulamalar söz konusu idi. Nitekim 1860-61 yılları için fabrika da dokunacak çuka için Selanik, Eskişehir ve Rumeli cinsi yapağısının her birinden elli bin kıyye olmak üzere hazine-i hassa-i şahane tarafından sipariş olunmuştur. Bu yapağılar arasında elli bin kıyye miktarında Eskişehir den alınması gereken

yapağı tüccardan Çadırçıyan Kırkoraki ye fabrikaya teslimine kadar olan tüm masraflar içerisinde birim fiyatı yedi kuruştan yapılan münakasa da ihale olunmuştur. Toplamda elli bin kadar gerekli olan yapağının yedi bin kadarı tedarik olunmuştur. Geri kalan yapağının başka tüccardan temin olunması için araştırma başlatılmıştır. Böyle bir durumda yapağının tüccarla yapılan mukavele fiyatından daha pahalı olması durumunda fazla olan kısmın tüccardan tazmin olunması da sözleşme şartları içerisinde yer almakta idi (COA, HH.FSH. 4/136).

8. SONUÇ

18. yy ikinci yarısında Avrupa’da yaşanan Sanayi devrimi, 1838 yılında Avrupalı devletlerle imzalanan ticaret anlaşmaları, 1856 yılında Kırım savaşı ve ilan olunan İslahat fermanı gibi gelişmeler, Osmanlı devleti ile yabancı devletlerin askeri, siyasi ve ekonomik anlamda birbirine entegre olmalarını sağlamıştır. Bu yakınlaşmanın izleri 19. yüzyılda Osmanlı devletinde faaliyet gösteren bir kamu fabrikası olan Feshane üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1857-1875 arası fabrika imalatı için yapağı, ara malzeme, teknik alet ve edevat ve son olarak da finansal kaynak temininde gayrimüslim ve yabancı tüccarların önemli ölçüde aktif oldukları tespit olunmuştur. Bu dört husus üzerinde fabrika ile tüccarlar arasındaki faaliyetler fabrika adına görevli meclis ile tüccarlar arasında mukavele olunan sözleşmeler uyarınca yürütülmüştür. Fabrika meclisi fabrika için gerekli eşyaları satın almada münakasa olarak da ifade olunan açık eksiltme yöntemi uygulamış ve bu yöntem gereğince tüccarlar arasında en düşük birim fiyat verene iş ihale olunmuştur. Bu yöntem neticesinde önceki dönemlere nazaran daha düşük birim fiyatlarla fabrikaya yapağı ve malzeme alınmış ve önemli maliyet avantajı sağlanmıştır. Ancak fabrika meclisi ile tüccarlar arasındaki hukuki ilişki sürecinde iki taraftan da kaynaklı birtakım olumsuz durumlar yaşanmıştır. Nitekim münakasa yöntemi ile en düşük fiyatı veren tüccara iş ihale olursa dahi yapağı ve sair levazımata toptan olarak değil, perakende şekilde parça parça alınması fabrika maliyetlerini önemli ölçüde artırmıştır. Bu durum kayıtlarda; “*Yapağı ve levazımata-ı sairinin şimdiki usul-ü vehile parçadan iştirasından sarf-ı nazarla vakt ü zamanıyla her bir şeyin mahallinden celbi halinde fiyat-ı yüzde kırktan elliye kadar ehveniyet bulacağı cihetle ol-vehile icrası...*” şeklinde geçmektedir. Diğer olumsuz durum ise, tüccarlardan satın alınan eşya bedellerinin zamanında ödenememesi olmuştur. Fabrika öz kaynaklarının yetersiz ve devlet hazinelerinin de mali açıdan darboğazda olması nedeniyle satın alınan eşya bedellerinin tüccarlardan sağlanan finansal desteklerle karşılanması yoluna gidilmiştir. Ancak tüccarlardan sağlanan finansal desteklerde zamanında geri ödenememiş ve bundan dolayı borç faizleri önemli meblağlara ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi)

1. C.İKTS (Cevdet İktisat): 37/1831, 10/488.
2. D.DRB.İ (Bab-ı Defteri İradeler): 8/30.
3. HAT (Hat-ı Hümayun): 317/18671, 1229/47954.
4. HH.d (Hazine-i Hassa Defterleri): 36, 37, 41, 43, 47, 59, 387, 409, 519, 12109, 12319, 14068, 14512, 14520, 15073, 15183, 15692, 17859, 18209, 18211, 18317, 18318, 18325, 18329, 20927, 20928, 21320, 21321, 21410, 21412, 21430, 21451, 21529, 21765, 21766, 21767, 22018, 22021, 22025, 22133, 22512, 23544, 23544, 32811.
5. HH.FSH (Hazine-i Hassa Feshane Müdürlüğü): 2/1, 2/3, 2/4, 2/17, 2/22, 2/34, 2/37, 2/67, 2/92, 2/93, 2/445, 2/463, 2/469, 2/512, 2/530, 4/99, 4/136, 4/140, 4/192, 4/231, 5/9, 7/2, 7/46, 7/188, 8/420, 9/135, 9/142, 12/8, 12/11, 12/109.
6. HH.İ (Hazine-i Hassa İradeler): 46/4.
7. HH. THR (Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi): 1228/40, 1228/129, 1228/131.
8. MB.İ (Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeler): 21/107, 14/70.
9. TS.MA.e (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı): 1320/83.

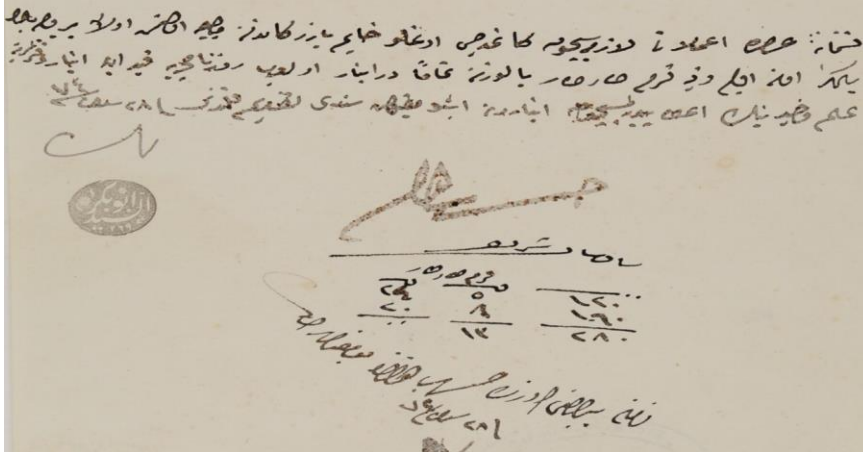
Diğer Kaynaklar

10. Akşin, S. (1992). “Siyasi Tarih (1789-1908)”, Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, Cem yayınevi, İstanbul.
11. Aşkın, E.B. (2020). “Sanayileşme Sürecinde Feshane-i Amire”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
12. Ateş, T. (2018). Siyasal Tarih, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
13. Bağış, İ.A. (1983). Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi, Ankara.
14. Beydilli, K. (2007). “Paris Antlaşması”, TDV İslam Ansiklopedisi, (34): 169-172.

15. Braudel, F. (2018). Akdeniz Mekân Tarih İnsanlar ve Miras, Metis Yayınları, İstanbul.
16. Çapar, O. (2019). “Osmanlı Devlet’inde Fransız Sermayesi (1838-1914)”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
17. Cipolla, M.C. (2021). Fatihler, Korsanlar, Tüccarlar (Çev. Erdal Turan), Alfa Yayınları, İstanbul.
18. Cipolla, M.C. (2021). Yelkenler ve Toplar (Çev. Erdal Turan), Alfa yayınları, İstanbul.
19. Cipolla, M.C. (2015). Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi (Çev. Mehmet Sırrı Gezgin), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
20. Eldem, E. (2011). “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”. (Ed. Suraiya Faroqhi), Türkiye Tarihi Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839, ss.341-396, Kitabevi Yayınevi, İstanbul.
21. Ersoy, O. (2001). “Kağıt”, Türk Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi, (24): 163-166.
22. Genç, M. (2016). Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
23. Gülsoy, Ufuk. (1999). “İslahat Fermanı”, TDV İslam Ansiklopedisi, (19): 185-190.
24. Güran, Tefvik. (2007). “Feshane”, TDV İslam Ansiklopedisi, (34): 169-172.
25. Güripek, C.M. (2018). “Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi Düşüncenin Modernleşmesi ve Hayriye Tüccarları”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
26. İnalçık, H. (2000). “Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti”, TDV İslam Ansiklopedisi, (22): 245-252.
27. Kabadayı, E.M. (2008). “Working for the State in A Factory in İstanbul: The Role of FactoryWorkers Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire”, *Unpublished PhD diss.*, Ludwig Maximilians Universität München, München.
28. Kala, A. (2012). Debağlıktan Dericiliğe İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
29. Kıray, E. (1995). Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları, İstanbul.
30. Kurdakul, N. (1981). Osmanlı Devlet’inde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar, Döler Neşriyat, İstanbul.
31. Kütükoğlu, M. (1974). Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1 (1580-1838), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
32. Kütükoğlu, S.M. (1992). “Baltalimanı Muahedesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, (5): 38-40.
33. Odabaşı, N. (2013). “Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayununda Merinos Koyun Yetiştiriciliği”, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(25): 289-306.
34. Ortaylı, İ. (1995). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul.
35. Pamuk, Ş. (2018). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
36. Yılmaz, F. (2011). Osmanlı’nın Borç Batağı: Düyun-u Umumiyye, İz Yayıncılık, İstanbul.
37. Wood, A. (2013). Levant Kumpanyası Tarihi (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara.

EKLER: FABRİKA MECLİSİ İLE TÜCCARLAR ARASINDA AKD OLUNAN KONTRATO ÖRNEKLERİ

Ek 1: Feshane Amire imalatı için Kâğıtçı oğlu Haim Bazergandan 13 kıyye kırim tırtır alındığına dair senet örneği:

Kaynak: COA, HH. FSH. 2/4

